

7. The angle of the

the given point to the horizontal

direction of the horizontal line
of the given point

the angle of the 1912

910.4
11-95

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՄՈՒՍԱՅԷԼԵԱՆ

ԲԵԼԳԻԱՅՈՒՄ ԵՒ ՀՈԼԱՆԴԻԱՅՈՒՄ .

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

910.4
Մ-95

ՎԱՀԱՐՇԱՊԱՏ

Իժմ. Տպարան Մայր Աթոռի Ս. Էջմիածնի

1912

2013 JUL 20

910.4

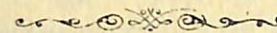
Մ-95

սփ

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՄՈՒՍԱՅԵԼԵԱՆ

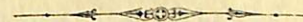
ԲԵԼԳԻԱՅՈՒՄ ԵՒ ՀՈԼԱՆԴԻԱՅՈՒՄ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արտատպուած «Արարատ» ամսագրից

Արտատպուած «Արարատ» ամսագրից

Վ.Ա.ՂԱՐՇԱՊԱՏ

Ելեքտրաշարժ Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

1911 թ.

09 JUL 2013

21796

5 OCT 2011

ԲԵԼԳԻԱՅՈՒՄ ԵՒ ՀՈԼԼԱՆԴԻԱՅՈՒՄ

ՀԱՆՍԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ն ա խ ա բ ա ն .

Քաղաքակրթության առաջացման ու զարգացման մեջ զեր մն խաղում բազմապիսի պատճառներ, գործոններ, որոնցից մէկն է և հաղորդակցութիւն-յարաբերութիւնը: Այս գործոնի զերը քաղաքակրթութեան մէջ բաւական նշանակալից է: Եթէ մի ամենաթուլիկ, թեթեւ հայեացք անգամ ձգենք մարդկութեան անցեալի վրայ և հետեւնք քաղաքակրթութեան զարգացման ընդհանուր ընթացքին, ամեն քայլափոխում կը տեսնենք, թէ որպիսի նշանակալից, ներգործական զեր է խաղում հաղորդակցութեան-յարաբերութեան գործոնը քաղաքակրթութեան մէջ:

Քաղաքակրթութիւնը սերտ առնչութեան մէջ է հաղորդակցութեան-յարաբերութեան հետ: Որտեղ հաղորդակցութիւն-յարաբերութիւն կայ, այնտեղ էլ քաղաքակրթութիւնը առաջ է գնում, զարգանում. իսկ որտեղ այդ չը կայ կամ շատ սահմանափակ է, այնտեղ էլ քաղաքակրթութիւնը խղճուկ, լճացած վիճակի մէջ է:

Քաղաքակրթութիւնը նոյն իսկ իւր ամենասկզբնական վիճակի մէջ, մի ցեղի, ժողովրդի գործ է, այլ նա առաջանում ու զարգանում է ցեղերի, ազգերի միացած աշխատանքով, փոխազդեցութեամբ՝ միմեանց հետ ունեցած հաղորդակցութեան-յարաբերութեան չորհիւ: Հէնց ներկայ եւրոպական կոչումը քաղաքակրթութիւնը, որը հետզհետէ ծաւալւում է ամբողջ երկրագնդի վրայ, արդիւնք է համայն մարդկութեան միացած աշխատանքի, գործունէութեան: Նրա սկիզբը, հիմքերը, պէտք է որոնել Ասիայում և Աֆրիկայում: Համաշխարհային պատմութեան ընդհանուր ընթացքը, քաղաքակրթութեան ապրիճանական զարգացումը այդ է վկայում: Ներկայ կամ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը ժառանգութիւն է ասիական, աֆրիկական ժողովուրդների, որը եւրո-

2097-54

պաշտօններն աւելի են կատարելագործել, այն էլ ոչ միայն բացառապէս իրենց ոչմերով, այլ աջակից, օգնական ունենալով երկրազնդի այլ և այլ ժողովուրդներէ։ Այդ քաղաքակրթութիւնը իւր սկիզբն առել է Ասիայում և Աֆրիկայում. նրա առաջացման և զարգացման մէջ մեծ մասնակցութիւն ունեն ասորաբաբելոնացիք, եգիպտացիք, չինացիք և հնդկացիք. մանաւանդ առաջին երկու ազգերը։ Ապա չնորհիւ ազգերի միմեանց հետ ունեցած հաղորդակցութեան-յարաբերութեան՝ այդ քաղաքակրթութիւնից սկսել են օգտուել արեւելեան զանազան ազգեր, կատարելագործելով այդ։ Այսպէս՝ պարսիկները օգտուելով ասորա-բաբելոնական և եգիպտական քաղաքակրթութիւնից ստեղծում և կատարելագործում են իրենց սեփական—պարսկական քաղաքակրթութիւնը, որը տարածուել է սկսում մօտիկ Արեւելքում։ Շնորհիւ Փիւնիկեցիների միջնորդութեան ասորաբաբելոնական—եգիպտական—պարսկական քաղաքակրթութիւնը կամ արեւելեան կոչուած քաղաքակրթութիւնը աւելի տարածուել է մօտիկ Արեւելքում և մասամբ էլ Արեւմուտքում—Յունաստանում։ Յոյները մեծ չափով օգտուելով արեւելեան քաղաքակրթութիւնից՝ կատարելագործում են իրենց սեփականը, որը ապա տարածուել է Արեւմուտքում և Արեւելքում։ Յունական քաղաքակրթութիւնը հիմք է ծառայում Արեւմտեան քաղաքակրթութեան, որի վրայ աշխատում են հռոմէացիք. մանաւանդ այդ տարածելու գործում նրանք մեծ դեր են խաղում։ Յունահռոմէական կամ արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը մեծ ազդեցութիւն է ունենում գերմանական ազգերի վրայ. կրթութեւով, գաղափարակաւով այդ քաղաքակրթութեամբ, նրանք այդ աւելի են կատարելագործում, որը յայտնի է եւրոպական քաղաքակրթութիւն անունով։ Այնուհետեւ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը սկսում է տարածուել ամբողջ Եւրոպայում և նրանից դուրս։

Այսպէս՝ քաղաքակրթութեան ընդհանուր ընթացքը ցոյց է տալիս, որ ազգերի կեանքում, քաղաքակրթութեան զարգացման մէջ չնորհիւ հաղորդակցութեան յարաբերութեան տեղի ունեցող ընդօրինակումը, փոխառումը, փոխազդեցութիւնը ահագին դեր է խաղում։ Իհարկէ, փոխառման, փոխազդեցութեան չափը բոլոր ազգերի համար միատեսակ չէ։ Կան ազգեր, որոնք ակտիւ գեր են կատարում օգտուելով, փոխ առնելով օտարներից որոշ բաներ, նրանք իրենցն աւելի են կատարելագործում, նորութիւններ ստեղծում և մարդկութեան տալիս։ Բայց կան և ազգեր, որոնք պասիւ գերի մէջ են. նրանք ընդօրինակող են հանդիսանում, ասպարէզ չեն հանում ինքնուրոյն գործունէութիւն, ստեղծագործութիւն։ Առաջին կարգի ազգերը դրա համար կոչւում են ստեղծագործող, իսկ վերջինները՝ ընդօրինակող։

Ստեղծագործող և ընդօրինակող ազգերի մէջ սերտ առնչութիւն կայ. նրանք իրար փոխադարձաբար լրացնում են։ Երկուսն էլ նպաստում են քաղաքակրթութեան զարգացման, միայն մէկը անմիջապէս, իսկ միւսը՝ միջապէս։ Այնպէս որ միանգամայն սխալ կը լինի, եթէ պնդեն, որ քաղաքակրթութիւնը բացառապէս ընտրեալ ազգերն են իրենց ուսերի վրայ տանում, միւսները և ոչ մի մասնակցութիւն չունեն։ Բոլոր ազգերն էլ իրենց լուծման են ձգտում, որի արգիւնք է և ընդհանուր քաղաքակրթութիւնը, միայն տարբերութիւնը նրա մէջ է, որ մէկն աւելի շատ լուծման է ձգում, միւսը՝ քիչ։

Այսպէս թէ այնպէս բոլոր ազգերի, ժողովուրդների կեանքում փոխառումները, փոխազդեցութիւնները, ընդօրինակումները խոշոր դեր են խաղում։ Եւ որքան հաղորդակցութիւն-յարաբերութիւնը լայն չափերի է հասած, նոյնչափ և այդ փոխառումները շատ են, մեծ են։ Հաղորդակցութեան-յարաբերութեան զանազան տեսակները կան։ Եւ որքան դէպի յետ ենք գնում, այնքան պակասում են այդ տեսակների թիւը։ Եւ եղել է մի ժամանակ, երբ ազգերը, ժողովուրդները համարեա թէ իրարից անջատ, մեկուսացած կեանք են ունեցել։

Հին ժամանակներում, երբ հեռանքը դեռ շատ անդարգացած, քաղաքակրթութիւնը սաղմնային վիճակի մէջ էր, ազգերի մէջ հաղորդակցութիւն-յարաբերութիւնը շատ սահմանափակ, հազուադէպ էր։ Ազգերն ապրում էին անջատ և նոյն իսկ թշնամաբար էին տրամադրուած դէպի իրար։ Օտար և թշնամի համարեա թէ հոմանիշներ էին։ Այդպիսի դրութեան մէջ հաղորդակցութեան-յարաբերութեան միակ միջոց ծառայում էին պատերազմները։ Թէև այս տեսակ հաղորդակցութիւնը-յարաբերութիւնը բացասական էր, մեծ մասամբ վնասներ էր պատճառում, բայց կողմնակի կերպով ունեցել են և իրենց օգուտները։ Ահագին թշուառութիւնների, զրկանքների, զոհողութիւնների հետ միասին, թէև ոչ միշտ, բայց որոշ դէպքերում նրանք պատճառել են և կողմնակի օգուտներ։ Այսպէս կան մի շարք պատերազմներ, որոնք ահագին վնասներ են հետ միասին բարերար հետեանքներ էլ են առաջացրել։ Կան նոյն իսկ պատերազմներ, որոնք թէև կապուած են եղել ահաբեկի, հրակայական զոհողութիւնների հետ, բայց կուլտուրական նպատակների են ձգտել։ Կուլտուրական գործ են առաջադրել։ Մակեդոնական պատերազմների հետեանքներից, այն էլ գլխաւոր, մէկն է Արեւելքի և Արեւմուտքի միացումը, հելլենիզմի տարածումը։ Հռոմէական պատերազմների շնորհիւ գերմանական ազգերը, տեսնելով ենք, քաղաքակրթութեւ, կազմակերպւում են։ Խաչակրաց արշաւանքները նորից վերականգնում են Արեւելքի և Արեւմուտքի

խղուած յարաբերութիւնը. եւրոպայի համար մանաւանդ մեծ նշանակութիւն են ունենում: Փրանսիական յեղափոխութեան պատերազմները եւրոպական շատ երկրներում խորտակում են հին վիճակը, ֆէօդալական կարգերը: Հէնց միայն Գերմանիայում այդ արշաւանքները վերջ են դնում բազմաթիւ մանրիկ իշխանութիւններին: Նոյնը տեսնում ենք և Ղրիմի պատերազմից յետոյ: Յայտնի է, թէ ինչպէս այդ պատերազմից յետոյ Ռուսաստանում տեղի են ունենում մի շարք բարենորոգութիւններ:

Բայց այս ձևի յարաբերութիւնը ազգերի մէջ մեծ մասամբ բացասական է. պատճառած վնասները գերակշռում են օգուտներին, յաճախ նոյն իսկ բացառապէս վնասներ են տալիս: Քանի որ այս ձևի յարաբերութիւնից օգուտներ կողմնակի կերպով են ատացւում, այն էլ շատ սակաւ դէպքերում, պարզ է, որ պատերազմները երկար ժամանակ չեն կարող հաղորդակցութեան-յարաբերութեան միջոց ծառայել և պէտք է տեղի տան այլ օգտակար, նպատակայարմար միջոցներին: Այդպէս էլ լինում է: Առաջ են գալիս հաղորդակցութեան-յարաբերութեան խաղաղ, օգտակար միջոցներ: Դրանցից մէկն է և վաճառականութիւնը կամ առհասարակ անտեսական յարաբերութիւնը ազգերի մէջ:

Վաճառականութիւնը քաղաքակրթական ահագին նշանակութիւն ունի: Վաճառականութեան առաջանալով հետզհետէ վերջ է տրւում արիւնոտ, անբիշ պատերազմներին, վաճառականը ազգերի, ժողովուրդների մէջ հաշտարար միջնորդ է հանդիսանում և միաժամանակ ընդլայնում, ընդարձակում է ազգերի մէջ հաղորդակցութիւնը-յարաբերութիւնը: Շնորհիւ վաճառականութեան, խաղաղ հաղորդակցութեան-յարաբերութեան ազգերի համար հնարաւոր է դառնում իրարից աւելի մեծ չափով օգտուել, իրար վրայ փոխադրել և այլն:

Ստեղծուելով հաղորդակցութեան-յարաբերութեան խաղաղ, նորմալ պայմաններ, հետզհետէ առաջ են գալիս հաղորդակցութեան-յարաբերութեան բազմաթիւ տեսակները: Դրանցից մէկն է և ճանապարհորդութիւնը, որի վրայ կամենում եմ այստեղ առանձնապէս մատնանշել:

• Ընդհանուր հաղորդակցութեան-յարաբերութեան միջոց, բաւական նշանակութիւն ունի. նա որոշ մասնակցութիւն, աջակցութիւն է ցոյց տալիս ազգերի փոխառումներին, ընդօրինակումներին մէջ: Կան ճանապարհորդութեան վանաղան տեսակները, մասնաւոր-անհատական, կազմակերպւած, ընկերական, պաշտօնական, հասարակական և այլն: Սրանցից իւրաքանչիւրն էլ ունի զանազան, տարբեր նպատակներ: Բայց բոլորն էլ մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում և

փոշոր ծառայութիւններ են մատուցանում քաղաքակրթական փոխադրեցութեան, ընդօրինակման մէջ: Կան ճանապարհորդութիւններ, որոնք ոչ թէ միայն տեղային, ազգային նշանակութիւն ունեն, այլ և ընդհանուր: Դեռ հնուց ճանապարհորդութիւնը, որպէս հաղորդակցութեան միջոց, շատ դորձածութեան մէջ էր: Բայց ճանապարհորդութիւններ լինում էին գլխաւորապէս դէպի կրթւած, զարգացած կենտրոնները: Ամեն կողմից դէպի կենտրոններն էին գլխում մասնաւոր անհատներ, առեւտրականներ, պետութեան կողմից առաքւած մարդիկ՝ ուսումնասիրելու, ծանօթանալու կրթւած ազգերի հետ, իսկ սրանց հաղորդածներից օգտւում էին հայրենակիցները: Այս ճանապարհորդութիւնները ազգերի համար շատ խոշոր նշանակութիւն ունէին և մտաւոր, անտեսական և այլ փոխադրեցութեան, ընդօրինակման պատճառ էին դառնում:

Ընդհանուր հաղորդակցութիւն դէպի կենտրոնները, կրթւած երկրները նոր ժամանակներում աւելի մեծ չափով է տեղի ունենում և առաւել մեծ օգուտներ տալիս: Այս նոյն իսկ մի անհրաժեշտ պահանջ է դառնում ինչպէս ազգերի, նոյնպէս և մասնաւոր, առանձին անհատների համար: Յայտնի է, թէ նախալեզափոխական Փրանսիայի վերաբերմամբ ճանապարհորդութիւնը ինչ դեր է կատարել, ինչ նշանակութիւն են ունեցել Ամերիկայում և մանաւանդ Անգլիայում ճանապարհորդած, ապրած ֆրանսիացիներին հաղորդած տպաւորութիւններն այդ երկրների մասին: Բաւական է միայն մատնանշել Մոնտեսկիոյի, Վոլտերի գրուածքների վրայ (որոնց մէջ նկարագրւած է Անգլիան), որոնք ահագին ազդեցութիւն են ունեցել ֆրանսիացիների վրայ: Նոյնը կարող ենք ասել Գերմանիայի, Տաճկաստանի և այլ ազգերի վերաբերմամբ: Ամենուրեք տեսնում ենք, որ ճանապարհորդների նկարագրածը, հաղորդած տպաւորութիւնները շատ բնութեւոր են լինում, շարժում, հետաքրքրութիւն են առաջացնում, ազգերին իրար հետ ծանօթացնում, նպաստում փոխադրեցութեան, ընդօրինակման:

Ընդհանուր հաղորդակցութիւնը, ճանապարհորդական տպաւորութիւնները ներկայումս պահանջ են դարձել մանաւանդ յետամնաց, կուլտուրայով ազգատ ազգերի համար, որոնք կարիք են դրում սովորելու, ընդօրինակելու: Առանձնապէս այդ պէտք է այն ազգերին, որոնք դանդաղ առաջ են գնում, ստեղծագործութեան մէջ թոյլ են, և սովոր փոխառութեան, ընդօրինակման: Այդ տեսակ ազգերի թուին է պատկանում և Հայոց ազգը:

Հայ ազգը իւր պատմութեան ամբողջ ընթացքում հանդիսացել է որպէս ընդօրինակող: Նրան չեն վիճակուել այնպիսի ստեղծագործութիւններ, որոնք իրաւունք տալին նրան առաջնակարգ ազգերի շարքում դասուել: Մենք ամեն քայլափոխում տեսնում

ենք, որ հայոց ազգը առանձին կարիք է զգացել հարեան աւելի բարձր ազգերից օգտուելու, փոխ առնելու, ընդօրինակելու: Իւր այդ դերը նա շարունակում է և այժմ: Ներկայումս մանաւանդ նա մեծ կարիք ունի շարժուելու, առաջ գնալու, որի համար նրան պէտք են շատ ծանօթութիւններ, ուսում, փոխառութիւն: Նրա այդ կարիքը կարելի է բաւարարել զանազան միջոցներով, որոնցից մէկն է և ճանապարհորդութիւնը:

Հայը հէնց հնուց յայտնի է իւր թափառականութեամբ, աշխարհատեսութեամբ: Դեռ վաղ ժամանակներից գիտենք, թէ Հայերը ինչ յարաբերութիւններ ունէին Արեւելեան հին ազգերի, ինչպէս և արեւմտեան ազգերի հետ: Իսկ յետագայում հիմնուած դպրութիւնների, դպրականութիւնների շնորհիւ թափառելը, օտար երկրներում ճանապարհորդելը աւելի է առաջ գնում, աւելի հեռու ազգերի հետ են սկսում յարաբերութեան մէջ մտնել: Այս ճանապարհորդութիւնները, աշխարհատեսութիւնները հայ կեանքում խոշոր դեր են կատարում, բաւարարութիւն են տալիս հայի փոխառութեան, ընդօրինակման կարիքին:

Բայց մի բան զարմանալի է: Չնայած՝ որ ճանապարհորդելը, թափառումները հայերի մէջ սովորական են, բայց շատ քիչ են գրի առնում ճանապարհորդական տպաւորութիւններ, տեղեկութիւններ: Ընդհանրապէս զարմանալի լինելու հետ միասին՝ մի խոշոր բաց է և շատ ցաւալի: Գոնէ ներկայումս պէտք է դրա վրայ մեծ ուշադրութիւն դարձնել, աշխատել այդ բացը ծածկել: Ընդհանրապէս զարմանալի է, որ ուսման-կրթութեան-գաղութարարութեան մէջ պատուաւոր տեղ ունի, անգնահատելի ծառայութիւններ է մատուցանում: Նրա արժանիքներից մէկն էլ այն է, որ նա շնորհիւ իւր նիւթի մատչելի է ամենքին, հետաքրքիր և բովանդակալից: Եթէ ճանապարհորդական գրուածքի մէջ մտցրուած լինեն երկրի շատ կողմերի վերաբերեալ տպաւորութիւններ, այն ժամանակ նա կարող է, որպէս՝ ընթերցանութեան նիւթ, շատ խոշոր ծառայութիւններ մատուցանել:

Ներկայումս շատ մեծ է հայերի թիւը, որոնք ապրում, ճանապարհորդում են օտար քաղաքակրթութեան երկրներում: Որքան նպաստած կը լինեն իրենց հայրենիքին, եթէ նրանք իրենց հայրենակիցներին հաղորդեն այդ երկրներում տեսածի, կրածի, զգացածի մասին: Սովորական լրագրական թուղթիկ տպաւորութիւնները անցնում են աննկատելի, առանց նպատակին ծառայելու: Յանկալի է զարկ տալ ճանապարհորդական գրականութեան, որը, պիտի ասել, կարող է մեծ յաջողութիւն գտնել: Այս գործը կարող են յանձն առնել մանաւանդ այն հայ ուսանողները, որոնք ուսանում

են արտասահմանում և գրա մէջ ձեռնհաս են: Հէնց միմիայն ապագայ ուսանող սերնդի համար այդ կարող է ուղեցոյց հանդիսանալ, օգտակար լինել: Ներկայումս մեր ուսանողութեան մեծագոյն տոկոսը սովորում է Գերմանիայում, ամենքը ձգտում են այնտեղ գնալ: Բայց ինչու Գերմանիա և ոչ մի ուրիշ տեղ: Նրանք գնում են Գերմանիա ոչ թէ դիտակցելով նրա առաւելութիւնները, այլ միմեանց հետեւելով: Մինչդեռ եթէ շատ երկրների մասին կանոնաւոր տեղեկութիւններ ունենան, կարող են աւելի յաջող ընտրութիւն անել:

Ի նկատի ունենալով այն ամենը, ես գրի եմ առել իմ ճանապարհորդական տպաւորութիւնները: Սրանով տալիս եմ իմ ճանապարհորդական մի շարք թուղթիկ տպաւորութիւնները, որ ստացել եմ Բելգիայում և Հոլլանդիայում 1905 թուականի ամառը կատարած ճանապարհորդութեան ընթացքում: Նոյն նպատակով ես մտադիր եմ յետագայում հաղորդել և Գերմանիայում, Շվեյցարիայում և Աւստրիայում ստացած տպաւորութիւններս:

Բելգիայում և Հոլլանդիայում ես ճանապարհորդել եմ շատ կարճ ժամանակում (երեք ամիս). այնպէս որ իմ տպաւորութիւնները շատ թուղթիկ են: Բայց կարծում եմ, որ այսքանն էլ կարող է որոշ օգուտներ տալ, մինչև աւելի հիմնաւոր, լրիւ աշխատութիւնների երևան գալը: Բելգիայի և Հոլլանդիայի մասին մենք համեմատօրէն շատ քիչ տեղեկութիւններ ունենք, մինչդեռ այդ երկրները խիստ հետաքրքիր են և խրատական, օրինակելի շատ բան են պարունակում իրենց մէջ:

Ամառային սեմեստրը (կիսամեակը) վերջանալու վրայ էր, իմ հայրենակիցներից, ընկերներից շատերը պատրաստուում էին հայրենիք վերադառնալ կամ օտար երկրներում ճանապարհորդել: Ուսանողների մէջ սովորութիւն է ամառային արձակուրդը ճանապարհորդութեան վերայ գործադրել: Ես էլ որոշել էի այս արձակուրդին ճանապարհորդել: Արդէն երկու տարին լրանում էր, ինչ ես կայացրիւմ էի. շարունակ այս քաղաքում գտնուելով ես մի տեսակ ճանձրացել էի և ձգտում էի նոր վայրեր տեսնել թարմ տպաւորութիւններ ստանալ:

Օտարութեան մէջ հայրենիքը կրկնակի թանկագին, սիրելի է: Ես ամենից շատ կարօտել էի հայրենիքիս, մերձաւորներիս, փափագում էի հայրենիքում լինել: Բայց աւագ, այդ առժամանակ իմ համար հնարաւոր չէր: Ես էլ գրա փոխարէն վճռել էի մի այնպիսի երկրում ճանապարհորդել, որը իւր բնութեամբ քիչ թէ շատ հայրենիքս յիշեցնէ կարող էր:

Կայացրիւ իւր շրջակայքով՝ բնութեամբ այնքան հարուստ չէ: Սաքսոնիայի թագն ու պարծանք Կայացրիւ իւր մէջ հմուտ կեղծով

կենդանացել է գիտութիւնն ու առևտուրը և գերմանական քաղաքների շարքում շատ պատուաւոր տեղ ունի։ Այդ կողմից նա հետաքրքիր նոյն իսկ սիրելի է. բայց բնութեան կողմից բաւական ազգայն է։ Լայպցիգի այդ պահապանութիւնը խիստ զգալի է այն օտարների համար, որոնք հարուստ բնութեան զաւակներ են։ Առաւել կովկասցիներին համար Լայպցիգի բնութիւնը հրապուրիչ ոչինչ չունի։ Եւ, իրաւ, ինչպէս կարող է Լայպցիգը իւր կեղտոտ, փոքրիկ Պլայզէ և Էլստեր գետերովը, ազգայն շրջակայքով, արհեստական «Scheuerberg» կոչուած բլրով, որի վրայից մեր գիւղացի երեխաները դատկել կարող են, կովկասցի՝ բարձր ու ձիւնապատ լեռների, խոր խոր ձորերի, արագավազ գետերի, սառն ու քաղցրահամ աղբիւրների զաւակի բնութեան կարօտը յագեցնել, նրա հայրենիքը յիշեցնել։

Այո, Լայպցիգն անկարող էր այդ անել, և ես այդ նրանից դուրս պիտի որոնէի։ Պէտք է բնորէի մի այնպիսի վայր, ուր ճանապարհորդելով կարողանայի թէ բնութեան կարօտն առնել և թէ պահ մի հայրենիքն յիշել։ Գերմանիայում այդ տեսակ վայրեր կան ինչպէս են՝ Հարցը, սաքսոնական և բաւարական Շվեյցարիան։ Այս տեղերը թէպէտ այն չեն, ինչ որ փառահեղ կովկասն է, բայց օրօշ կողմերով այն են յիշեցնում։

Ես գիւղ չէի որոնել՝ թէ այդ վայրերից որը պիտի գնամ։ Մէկ էլ յանկարծ վրայ հասաւ մի հանգամանք, որը մտադրութիւնս փոխեց։ Գերմանական յայտնի թերթերից մէկում (Frankfurter Zeitung) կարդալով Բելգիայի Լիւտտիխ քաղաքի համաշխարհային ցուցահանգէսի նկարագրութիւնը, որի մէջ բաւական զովում էր այդ ցուցահանգէսը. շուտ գրաւուեցի։ Ես որոնեցի առժամանակ զրկուել բնութեան պատճառելիք քաղցր ու թանկագին տալաւորութիւններից և շտապել Լիւտտիխ՝ գիտելու և հիանալու մարդկային հանձարի, և աշխատանքի ստեղծագործութիւններով, Լիւտտիխի ցուցահանգէսը զօրեղ կերպով գէպի իրեն էր քաշում. բայց այդ՝ օգտուելով առիթից, ես կարող էի ճանապարհորդել Բելգիայում և Հոլլանդիայում։ Այսպէս՝ Գերմանիայում ճանապարհորդելը թողի մի այլ անդամի և պատրաստուեցի Բելգիայում և Հոլլանդիայում ճանապարհորդել։ Ինձ յաւ յայտնի էր, որ այս ճանապարհորդութեան ընթացքում բնութեան գեղեցիկ տեսարանների շատ պէտք է հանդիպեմ, մանաւանդ գերմանական մասում։ Բայց փոխարէնը ես պէտք է տեսնէի յայտնի պատմական վայրեր, չէն, հարուստ քաղաքներ, մարդկային հանձարի և աշխատանքի աննման ստեղծագործութիւններ։

Լայպցիգ—Ալէք

Օգոստոսի 16 էր, Առաւօտեան վաղ պէտք է հրաժեշտ տայի

Լայպցիգին։ Երկու տարի ապրելուց յետոյ թողնում էի այս քաղաքը, բայց հետ տանելով շատ քաղցր յիշողութիւններ։ Ծիշտ է, Լայպցիգ մտնելու հէնց առաջին օրուանից նրա արտաքինն այնքան չեմ սիրել, բայց հետզհետէ ծանօթանալով նրա ուսում, գիտութիւն ստանալու համար ստեղծած մեծ, աննման յարմարութիւնների հետ, ես այդ կողմից սկսել եմ նրան սիրել, յարգել։ Իմ համար Լայպցիգը անմոռանալի է, ես նրա մէջ ձեռք եմ բերել մի գանձ—գերմաներէն լեզուն և որ գլխաւորն է՝ Լայպցիգը եղել է իմ մտաւոր ծննդավայրը։ Հեռանում եմ Լայպցիգից, բայց այն յուսով, որ շուտով պիտի վերադառնամ, նորից վայելելու նրա ուսման, գիտութեան համար ստեղծած յարմարութիւնները։

Առաւօտեան վաղ Մագդեբուրգեան կայարանում գնացք նստեցի։ Լուսամուտից դիտում էի քնից նոր զարթնող Լայպցիգը։ Հեռզհեռէ իրար յետեւից անհետանում էին բուն քաղաքամասերը, և երևան գալիս արուարձանները։ Քիչ յետոյ դրանք ես անհետանում են, և միայն տեղ տեղ նշմարւում են գործարարների բարձր ծիսնակայանները։ Քիչ անցած գնացքը մնաւ բարեւ և առում սաքսոնական թագաւորութեան և մանում Պրուսիա։ Պրուսական սահմանին շատ մօտ ընկնում է Հալլէ քաղաքը, ուր հասանք կարճ ժամանակից յետոյ։

Հալլէում ես արդէն մի քանի անգամ եղել էի և նորից չիջայ, թէ ես այս անգամ էլ հետաքրքրութիւնս շարժում էր։ Հալլէն Լայպցիգի մրցակիցն է։ Ընկած լինելով նաւարկելի Զալլէ գետի վրայ և երկաթուղային գծերի շատ կապակցութիւններ ունենալով, նա մրցում է Լայպցիգի հետ, թէ և վերջինիս կողմն է իւր կենդանական դիրքը. պատմական անցեալը և ինդուստրիական ու քարածուխային կենդանութեան մօտիկ լինելը (օր. Chemnitz) Հալլէի Լայպցիգի դէմ ունեցած մրցումը արդէն ապացոյց է այն բանի, որ նա հետաքրքիր պիտի լինի։ Մանաւանդ յայտնի է նրա համալսարանը, որը Գերմանիային շատ յայտնի մարդիկ է տուել։ Արտաքինից Հալլէն բաւական գեղեցիկ է, մանաւանդ, իւր շրջակայքով։ Նրան առանձին գեղեցիկութիւն է տալի Զալլէ գետը։ Իւր գեղեցիկ կանաչազարդ ափերով։

Հալլէից իմ համար սկսում է անծանօթ ճանապարհ։ Գնացքն անցնում է պատմութեամբ և ինքուստրիայով յայտնի սաքսոնական նահանգով, որը ներկայումս պատկանում է Պրուսիային։ Ծանապարհը ամբողջովին անցնում է մի հսկայական տափարակով, որը ծածկուած է արտերով։ Տեսարանները միապաղաղ են, որոշ հետաքրքրութիւն է առաջացնում գաշտային աշխատանքը, մանաւանդ օտարների համար։

Գծի երկու կողմերում էլ ընկնում են հացահատիկների դաշ-

տեր, որտեղ աշխատանքը կուտէ։ Այստեղ, ինչպէս ամբողջ Գերմանիայում, աշխատաւորներին մեծագոյն տոկոսը կազմում են կանայք։ Պէտք է տեսնել, թէ ինչպէս արեւի տակ, աշխատանքին յարմարեցրած տարազը հագին գերմանացի կիներ սրպիսի ջանասիրութեամբ աշխատում է։ Մինչդեռ մեր երկրի շատ կողմերում կանայք զլիաւորապէս տնային աշխատանքով են զբաղւում և սակաւ են հանդ դուրս գալիս, այս երկրում, ուր ժամանակը թանկ է և տընտեսական պայքարը խիստ ուժգին, աշխատում են ոչ միայն կանայք, այլ և երեխաները։ Եւ այն էլ ոչ միայն դաշտային, այլ ամեն տեսակ աշխատանքի մէջ մասնակցութիւն ունեն։

Դաշտերում թէև տեղ տեղ աչքի են ընկնում հնձելու և կալսելու մեքենաներ, բայց աշխատանքն առաջ է գնում մեծ մասամբ առանց գրանց։ Այստեղ մանգաղի փոխարէն գործ են անում երկար գերանգիւղի մի գործիք, որով հասկերը հնձում են, գետին թափում, առանց խուրձեր կապելու։ Հնձուորների յետեից եկող կանայք և երեխաները հասկերի կոյտերից խուրձեր են կապում։

Արտերից քիչ հեռու իմ աչքին ընկաւ գերմանացի հովիւը։ Ծառի հովանու տակ նստած կիսապատառօտօտ և կեղտոտ մի թուղթ ձեռքին, ըստ երեւոյթին լրագիր էր կամ գրքի մաս, կարդում էր. իսկ շուներ հսկում էր ոչխարներին և նրանց կարգի բերում։ Գերմանական շատ քաղաքներում կարելի է տեսնել կառապաններին, բեռնակիրներին թերթ, գիրք կարդալիս. բայց թէ հովիւն էլ գրել կարգալ գիտէ, ևս դրան չէի հաւատում։ Հովիւի օրինակը ինձ բերում էր այն եզրակացութեան, որ իբրեւ, այս նախանձելի, բախտաւոր երկրում պարտադիր ուսումը սրբութեամբ առաջ է տարւում։

Սաքսոնական նահանգում մեր ճանապարհի վրայ ընկնում է Մագդեբուրգ քաղաքը, ուր հասանք կէսօրին մօտ։ Դեռ քաղաքը մտած, զինւորական անցորդների բազմութիւնը ցոյց էր տալիս, որ այս քաղաքը զինւորական կետրոնատեղի է։ Այստեղ զինւորականները վիստում են, և նրանք ամեն փողոցում, անկիւնում կարելի է պատահել։ Զինւորականների շատութիւնը բացատրւում է նրանով, որ Մագդեբուրգը Գերմանիայի նշանաւոր բերդերից մէկն է և զինւորական կետրոնատեղի։

Հին եպիսկոպոսանիստ և եպիսկոպոսապատկան քաղաք Մագդեբուրգը ըստ երեւոյթին քիչ է փոխուել։ Եւ ինչ որ էլ այսօր ունի, այդ պարտական է մեծ մասամբ էլբա գետին, որն այդ քաղաքը միացնում է Դրեզդէն, Բերլին, Համբուրգ և Բրեմեն քաղաքների հետ։ Մագդեբուրգը հնումը, մանաւանդ կարլոս Մեծի ժամանակ, յայտնի գիրք ունէր և յարաբերութեան մէջ էր սլաւոնական ազգերի հետ։ Սա համարւում էր Հանզայի դաշնակիցը և մեծ

կապեր ունէր կենտրոնների հետ։ Մագդեբուրգի ծաղկած վիճակի և պատմական անցեալի մասին վկայում է էլբայի ափում բարձրացող հսկայ առձաբը։

Մագդեբուրգից սկսած ճանապարհը թէև դարձեալ միապաղաղ է, բայց երբեմն հետաքրքիր տեսարաններ են երևան գալիս. ճանապարհը աւելի հետաքրքիր է դառնում, երբ գնացքը թեքւում է գէպի արեւմտեան Գերմանիա և մտնում է Բրաունշվայգի հերցոգութիւնը, որին հետևում է Հաննովերի նահանգը։

Տեսարանները այժմ շատ հետաքրքիր են։ Եւ իմ ուշադրութիւնը կենտրոնացրել էի գերմանական գիւղերի վրայ։ Աննման են այդ գիւղերը իրենց մաքրութեամբ, երկյարկանի տներով, ուղիղ փողոցներով ծառուղիներով։ Տներից քիչ հեռու ընկնում են դաշտերը, ուր մեծ մասամբ գետնախնձոր է ցանած, գերմանացու ամենօրեայ ուտելիքը։ Մի բան, որ խիստ աչքի է ընկնում, այդ այգիների պակասութիւնն է։ Մինչև այստեղ իմ ճանապարհի վրայ դեռ այգիների չէի պատահել։ Ըստ երեւոյթին այգիներ քիչ կան այս կողմերում։

Հետաքրքրութեամբ դիտում էի գետնախնձորի մշակումը, երբ ուշադրութիւնս մի այլ բան գրաւեց։ Օթեակիս մէջ հարեան երկու պարոն խօսում էին Ռուսաստանի մասին։ Թողնելով դուրսը, ևս ականջ դրի նրանց խօսակցութեան։ Երկուսն էլ բաւականին կրթուած էին երևում և խօսում էին ուսական դորձերի մասին, թէպէտ և այնքան ծանօթ չէին երևում ուսական կեանքին։ Խօսակցութեան նիւթն էր ուսական խռովութիւնները։ Հաւատարիմ գերմանական օրինապահութեան, կարգադրութեան սկզբունքներին, նրանք խիստ կերպով դատապարտում էին ուս կառավարութեան և թէ ժողովրդին։ Ընդհանրապէս շատ բացասական, տխուր կարծիք ունէին Ռուսաստանի, ուս և ժողովրդի մասին։ Ո՛րպիսի անհեթեթ, հրէշաւոր կարծիքներ էին յայտնում։ Օրինակ առնելով հրէական, հայկական և մի շարք այլ ջարդեր զանազան քաղաքներում, նրանք պնդում էին, որ Ռուսաստանում ամեն ինչ դեռ հին կերպով է առաջ գնում, այնտեղ ապահովութիւն չկայ, մարդիկ վայրենի են։ Զրկարողանալով համբերել, ևս իրաւունք խնդրեցի վիճաբանութեան մասնակցել։ Դեռ բերան չէի բաց արել, նրանց անհեթեթ կարծիքները հերքելու, որ ուս ժողովուրդը և հպատակ անհեթեթ կարծիքները հերքելու, որ ուս ժողովուրդը և հպատակ ազգերն առհասարակ այնպէս վայրենի չեն, ինչպէս իրենք են կարծում, երբ մէկը իմ առաջ դրաւ հայկական, հրէական և այլ ջարդեր ու նրանց բացատրութիւնը խնդրեց։ Այս պարոնը սկսեց նոյնիսկ շատ մանրամասն պատմել Երևանի նահանգում թուրքերի գործած սիրապործութիւնները, որը նրան հաղորդել էր այդ կողմերը ճանապարհորդող և սարսափահար փախած իւր քրոջ որդին։ Նրան

սկսեց լրացնել ընկերը, պատմելով ուս գիւղացիներէ աշակերտական ջարդերի մասին:

Եւ թէն աշխատում էի իմ խօսակիցներին բացատրել, որ այդ ջարդերը այլ բնոյթ ունին. բայց նրանք իրենց առաջուայ կարծիքին էին մնում: Տեսնելով որ իմ բացազգութիւնները անզօր են համոզելու՝ հոգեկան ծանր վշտով դադարեցրի վիճարանութիւնս. նրանք իրենց ձեռքում ունէին փաստեր. որոնք ինչքան էլ տարրեր ազդելւոյն ից, պայմաններից էին բղխում, այնուամենայնիւ ձգում էին ուս ժողովրդի անունը, պատիւը: Եւ ուս ժողովրդի, պետութեան, հպատակ ազգերի մասին այդպէս դատում էին ոչ միայն իմ այս հարեանները, այլ և գերմանացիների մեծամասնութիւնը, մանաւանդ հասարակ դասը: Կան նոյն իսկ պրոֆեսորներ, որոնք իրենց դասախօսութիւնների մէջ ունկնդիրներին հաւատացնում են, որ Ռուսաստանը զեռ վայրենի է, աշխուղ ապրելը, չբնիւր ճանապարհով է: Ինձ պատահել են բնութեան սիրահարներ, որոնք փափագում են մեր աննման կովկասը տեսնել, ճաշակել նրա քաղցրութիւնները, բայց սարսափած թուրքական և այլ վայրենութիւններից, գերազատում են այդ բաւականութիւնից յաւիտեան զրկուել քան զնպաստել կամ զանազան խայտառակութիւնների զոհ դառնալ ինչպէս այդ վերջերս պատահել էր մի քանի ճանապարհորդների հետ:

Զբաղուած լինելով խօսակցութեամբ, բաւական ճանապարհ էինք կտրել և արդէն մտել էինք Բրաունշվայգի հերցոգութիւնը: Շուտով հասանք Բրաունշվայգ մայրաքաղաքը: Եւ շատ էի ցանկանում հերցոգութեան մայրաքաղաքը տեսնել, որը բաւական անուանի է, բայց քիչ օր մնացած լինելով, ևս Բրաունշվայգում չիջայ, մտադրուած լինելով փոխարէնը Հաննովեր քաղաքում կանգ առնել:

Բրաունշվայգից քիչ հեռացած՝ զնայքը մտնում է Հաննովերի երկիրը. Հաննովերը և Բրաունշվայգը մի ժամանակ միացած են եղել և կազմել են մի միութիւն: Բայց այժմ տարբեր բախտ դնեն: Բրաունշվայգը պահել է իւր անկախութիւնը, իսկ Հաննովերը կուլ է գնացել առաջախաղաց Պրուսիային:

Հաննովերեան երկիրը հնումը Գերմանիայի յայտնի հերցոգութիւններից մէկն էր: Նապօլէօն I-ը Նիայի մօտ խորտակելով Պրուսիային, Հաննովերեան երկիրն էլ զրկում է անկախութիւնից և միացնում է նոր կազմուած վեստֆալեան թագաւորութեան հետ, որի կառավարին էր Երեմիա Բօնօպարտը: Քիչ յետոյ Նապօլէօնը Հաննովերը բաժանում է վեստֆալեան թագաւորութիւնից և ուղղակի Ֆրանսիայի հետ միացնում: Վեննայի կոնգրեսը վճռում է Հաննովերը թագաւորութիւն դարձնել: Սակայն Հաննովերեան թագաւորութիւնը շատ կարճ է տևում և կուլ է գնում Պրուսիային:

Հաննովերեան երկրի պարծանքը կազմում է նրա համանուն մայրաքաղաքը: Լինելով թագաւորանիստ քաղաք, թէն կարճ ժամանակով, և լաւ յարարերութիւններ ունենալով Ֆրանսիայի հետ, Հաննովերը շատ ճոխ ու գեղեցիկ տեսք է ստանում: Նրա գեղեցիկ, փոքրիկ շինութիւնները, փողոցները, խանութները արձանները այդ են վկայում: Շատ գեղեցիկ է արքայական պալատը, թատրոնը իւր սիրուն ոճով, տեխնիքական դպրոցը, զբօսարաններ և այլն: Եկեղեցիները այս քաղաքում բաւական շատ են և մեծ մասամբ պատմական: Շատ գեղեցիկ են Հաննովերի չրչակաքը: Հաննովեր քաղաքի, ինչպէս և ամբողջ երկրի առանձնայատկութիւններից մէկն էլ այն է, որ ժողովուրդը տարբեր արտասանութիւն ունի: Եւ այդ բաւական քաղցրահնչիւն է, և ինչպէս ասում են, Հաննովերեան բարբառը բաւական մաքուր է: (Հաննովերցիք չտի տեղ արտասանում են ստ):

Հաննովերեան երկրից գնացքը մտնում է Գերմանիայի ամենաարդիւնաւոր երկրներից մէկը — վեստֆալիան, որին չուտով հետևում է Հաննովեր Երկիրը: Հաննովեր, վեստֆալիա և Հաննովերեան երկիր — այս երեքն էլ Պրուսիայի, ինչպէս և բովանդակ Գերմանիայի ամենահարուստ մասն են կազմում. շատ յայտնի են իրենց հանքերով, ծաղկած արդիւնագործութեամբ ինդուստրիայով: Քարածուխի հարուստ հանքերը ձեռք ձեռքի տուած մետաղների հանքերի և Հաննովեր գետի հետ այս երկրները դարձրել են ինդուստրիայի հսկայական կենտրոններ. ուր աշխատում են միլիոնաւոր բանուորներ: Ամբողջ ճանապարհի վրայ, Հաննովերից մինչև Քէօլն տարածւում են անթիւ, անհամար գործարաններ իրենց բարձր ծխելոյղներով և օդը մոայլացնող ծխով:

Գործարանների ցանցը աւելի խտանում է Դօրտմունդ քաղաքի մօտերը: Այս քաղաքը համարւում է ինդուստրիական շատ անուանի կենդրոն: Անցնելով ամենակարող կապիտալի նուաճած և շէն դարձրած այս երկրներով և հիանալով նրա շինարար ոյժի վրայ, հասնում ենք Քէօլն քաղաքը, որը Լայպցիգից մինչև այստեղ ամենահետաքրքիր կէտերից մէկն է:

Դեռ Քէօլն չբնաւած արդէն երևում է Հաննովեր մարդկութեան բարիք այդ գետը և առանձնապէս՝ Քէօլնի աստուածը: Գրաւուած գետի աղդող տեսքից և հեռուից նշմարելով նրա ափից քիչ հեռու գտնուող մինչև ամպեր բարձրացող մի հսկայական տաճարի զոյգ գմբէթները, կայարանում իջնելուն պէս շտապում եմ դէպի այդ կողմը: Քիչ յետոյ արդէն Հաննովեր ափին եմ:

Հաննովեր հոսում է Քէօլնի հարաւային մասով: Քաղաքը ընկնում է գետի ձախ ափին: Միայն երկու կամուրջ է կառուցած, այս արդէն ցոյց է տալիս, որքան մեծ է Հաննովերը, և ինչու Քէօլնի մօտ

սաղարկել, որ նա իւր զարաբազցի հայրենակիցներին լաւ է ճանաչում, նրանք «նամարդ» չեն և հաշտ կըմնան հայերի հետ: Եւ չը կամենալով խօսակցիս վիշտ պատճառել, համաձայնութեան նշան տուի, թէպէտ հաւատացած էի, որ Ղարաբաղում էլ մօտ ապագայում ընդհարումներն անխուսափելի են: Խօսակցիս լեզուն բացուել էր. նա սկսեց պատմել իւր կեանքի մասին, ինչպէս նա շատ երկրներում եղել է, շատ ազգերի է ծանօթ, բայց նրան ամենից շատ սիրելին Կովկասն է և ուրա ժողովուրդը: Ռուս ժողովրդի վրայ մանաւանդ նա հիացած է. նա ոչ մի տեղ, ասում է չի պատահել այնպիսի սպարզութեան, բարեհոգութեան, սրտիսին ուրա ժողովուրդն ունի: Խօսակցի թուրքս բոլորովին անգրագէտ էր. անձոնի կերպով խօսում էր ֆրանսերէն, բայց շատ սեղեկութիւններ ունէր: Նա սիրով յանձն առաւ ինձ ուղեկցել և տարաւ պարսկական և տաճկական բաժինները ցոյց տալու: Այդ երկու բաժիններում ի ցոյց էին հանուած մեծ մասամբ գորգեր և մետաքսեայ գործուածքներ: Բաժինները իրարից շատ մօտ էին, բայց ծառայողները, ըստ երևոյթին, իրար հետ հաշտ չէին և միմեանց դէմ վատ էին տրամադրուած: Իմ թուրքը նոյնպէս չէր սիրում տաճիկ ծառայողներին:

Թողնելով ցուցահանդիսի գլխաւոր բաժինը, ուր դեռ շատ երկրների ցուցադրած իրերը չէի տեսել, ես անցայ մեքենաների, շոգեշարժների, գէնքերի բաժինը: Այստեղ թաղուորում է ժամանակակից արդիւնագործութիւնը իւր ամենանոր յաղթութիւններով, գիւտերով, կատարելութեան հասցրած սեղեկագործութիւններով: Մեծ տեղ են բռնում բեկդիական, ֆրանսիական, գերմանական և անգլիական արտագրութիւնները: Չէնքերի բաժնում իւր պատուաւոր տեղն ունի Լիւտտիս քաղաքը: Բաւական հետաքրքիր է և յայտնի գերմանացի արդիւնագործ Կրուպին յատկացրած առանձին բաժինը:

Մասնագէտ չլինելով և քիչ բան հասկանալով, ես թողնեցի այդ հսկայական շինութիւնը և անցայ երկրորդական բաժիններին: Գլխաւոր բաժիններից քիչ հեռու գտնուում են առանձին տէրութիւնների իրանց համար կառուցած շինութիւններն, ուր ի ցոյց են դրուած այդ տէրութեան զանազան արդիւնագործութիւնները: Առանձին հետաքրքրութիւն են շարժում բալկանեան տէրութիւնների շինութիւնները, իրանց ոճով և ի ցոյց հանած իրերով: Շատ հետաքրքիր էին բուլղարական և սերբիական շինութիւններն իրանց ազգային ոճով և միջի տարօրինակ իրերով: Հետաքրքիր էր նոյնպէս ֆրանսիական գաղութների շինութիւնը իւր ի ցոյց հանած իրերով:

Նստելով փոքրիկ շոգեկառքը, որը պտտում է ցուցահանդիսի

չորս կողմը և ամեն շինութեան առաջ կանգ է առնում, ես կարողացայ համարեա թէ ամեն ինչ աչքի անցկացնել և մի ընդհանուր գաղափար կազմել ցուցահանդիսի մասին: Ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ Լիւտտիսի ցուցահանդէսն ամենայնջողներէ մէկն է. ամենամեծ մասնակցութիւնը ցոյց են տուել Բելգիան և Ֆրանսիան:

Ցուցահանդիսից դուրս գալով. գնացի քաղաքը պտտելու:

Վալլոնների մայրաքաղաքը Լիւտտիսը, պէտք է ասել, բաւական զեղեցիկ է: Այդ զեղեցիկութիւնը նրան պարգեւել են զեղեցիկ Մասս գետը և ծառաշատ բարձրութիւնները: Ազքառ չէ Լիւտտիսը և զեղեցիկ շինութիւններով: Շատ յայտնի են և տեսնելու արժանի նրա «St. Jaque եկեղեցին» (շինուած XI դարում), արքայապալատութեան (Palais de Justice), բերդը (Citadelle) իւր զեղեցիկ տեսարանով և համալսարանը, որը 200900-ից աւելի դռներ ունի:

Երեկոյեան դէմ վերջին անգամ դիտելով այս գործարանաշատ քաղաքը, ճանապարհ ընկայ դէպի Բրիւսսէլ՝ Բելգիայի սիրտը: Լիւտտիսից դէպի Բրիւսսէլ բնութիւնը կորցնում է իւր աֆս դրաւթութիւնը, որ ունէր Աիւէնից մինչև Լիւտտիս: Գեղեցիկ տեսարանները, բարձրութիւնները այլ ևս զէպի Բրիւսսէլ չեն չարուհաւուում, այլ թեքում են դէպի Նամիւր քաղաքը, որը հնումն անուանի բերդ էր: Լանդէն քաղաքից քիչ հեռու, ճանապարհի վրայ ընկնում են հայահառիկների հսկայական դաշտեր, որոնք յայտնի են Բրաբանդ նահանգում: Դրանցից քիչ հեռու էլ գտնուում է պատերազմական Նէէր Վենդի կոչուած դաշտը: Անցնելով պատմական և համալսարանական Լուվէն փոքրիկ քաղաքով, քիչ ժամանակից յետոյ հասոյ Բրիւսսէլ:

Բրիւսսէլը գտնուում է համարեա թէ Բելգիայի կենտրոնում: Շնորհիւ իւր այդ դիրքի՝ ամեն ժամանակ նրա շուրջն է պտտել Բելգիայի պատմութիւնը: Բրիւսսէլը միշտ բեկդիական ժողովրդի քաղաքական և թէ մտաւոր կեանքի կենտրոնավայրն է հանդիսացել և իւր այդ դիրքը մինչև օրս էլ պահել է: Բելգիայի մայրաքաղաքում միայն կարելի է Բելգիայի մասին որոշ լրիւ գաղափար կազմել: Այստեղ ամեն քաղաքական մեր առաջն է ներկայանում ազատ, անկախ Բելգիան իւր կարճ ժամանակում ձեռք բերած յառաջադիմութիւններով: Այստեղ մարդ հանգիպում է այնպիսի սքանչելի գործերի, որ մի տեսակ ափսոսում է, թէ ինչու այս ժողովուրդը մի քանի դար առաջ չէ անկախութիւն ձեռք բերել, որ աւելի մեծ չափերով ծաղկեցնէր, դրախտ դարձնէր օտարներից աւերակ, անպաղարկ դարձած իւր հայրենիքը:

Ընդամէնը 75 տարի է, ինչ բեկդիական ժողովուրդը սեփա-

բութեամբ չարուել Բաւական է տեսնել «Norddeutsche Lloyd», «Red Star Line» նաւային ընկերութիւնների հսկայ նաւերը, որոնք ափում խորխոս են ձգած, և զգալ թէ ինչու մէկ Անտվերպէնի ոյժը, կեանքը:

Ափում կանգնած ավիանոսային նաւերը իրանց վիթխարի մեծութեամբ ապշեցնում են: Մանաւանդ մեծ հետաքրքրութիւն են չարժում նաւեր բեռնելու և պարպելու գործողութիւնները, որ տեղի են ունենում հիդրաուական կռաններով: Ափի ամբողջ երկարութեամբ անցնում է երկաթուղու գիծ:

Անտվերպէնի ամբողջ կեանքը նաւահանգստում է: Այստեղ կարելի է դիտել նաւադնադութեան և առեւտրի հսկայական յառաջադիմութիւնները:

Այստեղ է արդիւնագործութեամբ զարգացած աշխարհը իւր կատարելագործութիւններով, մանաւանդ զաղութային առեւտրով: Ափին շատ մօտ գտնուում են Անտվերպէնի յայտնի շինութիւնները: Դրանց մէջ առաջին տեղը բռնում է Անտվերպէնի հրաշակաւոր մայր եկեղեցին: Այս շինութիւնը յայտնի է ոչ միայն իւր ճարտարապետութեամբ, այլև մէջը պարունակում է մի աննման գանձ: Այստեղ է գտնուում Ռուբէնի «Խաչից վայր բերելը» կոչւող յայտնի նկարը: Առանձին փափագ ունէի տեսնելու Մեծ վարպետի գոլթած գործը, բայց իմ չար բախտից տեսնելու ժամանակն անցած էր. նա արդէն ծածկուած էր վարադրյալով, և ինձ մի՞ճակուած էր միայն պատճէնով բաւականանալ ֆոխարէնը սկսեցի եկեղեցին դիտել, որի պատերից կախուած էին Ռուբէնի այլ նկարները, որոնք սակայն շատ յետ էին նրա գլուխ գործոցից: Որքան եկեղեցին ներքուստ գեղեցիկ է, նոյնքան և արտաքուստ սղեղ է: Գեղեցիկ է միայն առջևի մասը, ճեղքաբեր է և զրմբէթը: Այս զմբէթը, կամ աւելի ճիշտ աշտարակը, ունի 622 առափճան, և ամենավերջին ծայրից պարզ եղանակին կարելի է դիտել Բելգիայի Բրաբանդ և Ֆլանդրիա նահանգներն ամբողջովին: Աշտարակն ունի 40 զանգակ: Եկեղեցին գտնուելով քաղաքային ինքնավարութեան իրաւասութեան տակ, զանգերը աօն օրերին պարի եղանակներ են նուագում:

Եկեղեցուն շատ մօտ գտնուում է քաղաքային խորհրդարանը, որը պատմական շինութիւն է, իւր սկիզբն առնում է 1565 թուականից և կառուցուած է վերածնութեան ոճով: Ծարտարապետութիւնը խիստ ինքնուրոյն է: Ներսում գտնուում են բաւական յայտնի նկարներ և պատմական հնութիւններ: Խորհրդարանից քիչ հեռու գտնուում է «Plantin—Moretus աշխարհահռչակ թանգարանը, որը առաջ պատկանել է յայտնի տպարանատէր Christoph Plantin-ին (1514—1589):

Այս թանգարանը յայտնի է ոչ թէ միայն իւր նկարներով (կան և Ռուբէնի նկարներից), այլ և արձաններով, բիւստերով, և որ գլխաւորն է, Plantin-ի լոյս ընծայած գրքերով և տպարանական գործիքներով:

Անտվերպէնը յայտնի է շատ շինութիւններով, մանաւանդ եկեղեցիներով: Բացի մայր եկեղեցուց, ճարտարապետական մեծ արժէք ունեն և «Saint—Jacques», «Jesuiten» և «Augustus» եկեղեցիները:

Բայց Անտվերպէնի, ինչպէս և ամբողջ Բելգիայի գլխաւոր փառքն է այս տեղի նկարչական թանգարանը: Դեռ ներս չը մտած, շինութիւնը շատ բան է ասում: Այս ընդարձակ շինութեան մէջ գտնուում են Ռուբէնի ժողովածուն, զեղարուեստական թանգարժէք իրեր, արձաններ, նկարների մեծ ժողովածու, որը հաւաքուած է մեծ մասամբ եկեղեցիներից, վանքերից և այլ տեղերից: Նկարների ժողովածուն թէ իւր քանակով և թէ որակով մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում: Ամբողջ Բելգիայի, կարելի է ասել, նոյն իսկ Նիդերլանդիայի նկարչութիւնն այստեղ է: Այստեղ կարելի է գտնել բելգիական ծագում ունեցող բոլոր հին և նոր նկարիչների գործերը: Չափից դուրս աննման են մարդկանց նկարները: Դեռ մի կողմ թողած բնութեան, կենդանիների և առօրեայ կեանքից վերցրուած պատկերները: Այս թանգարանում իրանց պատուաւոր տեղն ունին Ռեմբրանտ, Ռուբէնս, Վան-դիկ և ուրիշները:

Անտվերպէնը բելգիական վերջին մեծ քաղաքն է գէպի հողանդիա տանող ճանապարհի վրայ: Այս քաղաքում արդէն նշմարւում է հոլլանդական կեանք: Որքան Լիւտտիխն ու Բրիւսսէլը ներկայանում են որպէս վալլոնական քաղաքներ, և ուր ամբողջովին տիրում է ֆրանսերէն լեզուն ու ֆրանսիական կեանքը, Անտվերպէնն ամբողջովին ֆլամանդական քաղաք է, այս տեղ իշխում են ֆլամանդական և հոլլանդական լեզուները, թէև պաշտօնական լեզուն դարձեալ ֆրանսերէնն է:

Անտվերպէնի կեանքը, տները, մարդկանց վարքողութիւնը բաւական տարբերւում են բելգիական միւս քաղաքներում տեսածից: Այս քաղաքում, ինչպէս և Բելգիայի այս մասում հոլլանդական կեանքը մեծ ազդեցութիւն ունի:

Հոլլանդիայում.

Առաջուց վճռած լինելով՝ Բելգիայով չը բաւականանալ, այլ Հոլլանդիա եւ անցնել ու հոլլանդացուն իւր հայրենիքում՝ ծանա-
չել, եւ շարունակում եւմ ճանապարհս դէպի Հոլլանդիա: Գնում
եւմ մի աշխարհ, որը, ուսանելի և խրատական շատ բան է պա-
րունակում իւր մէջ: Բելգիան հետաքրքրութիւն է դարձեցնում
գլխաւորապէս իւր նոր ժամանակներում ձեռք բերած յառաջա-
դիմութեամբ, իսկ Հոլլանդիան բոլորովին այլ հետաքրքրութիւն է
շարժում: Ծիշտ է, այս երկու երկիրները երկար ժամանակ միացած
են եզել, Նիդերլանդ ընդհանուր անունն են կրել, նոյն վիճակն են
ունեցել, բայց քաղաքական ծանր վիճակից աւելի շատ Բելգիան է
տուժել, քան Հոլլանդիան: Եզել են ժամանակներ, երբ Բելգիան
հեծել է բռնակալութեան ծանր լծի տակ, մինչդեռ Հոլլանդիան
միաժամանակ բաւական ազատ է եզել և կուլտուրայի, յառա-
ջադիմութեան հետամուտ: Այդ լաւ նկատում ենք սպանական
բռնակալութեան դէմ մղուած կռիւների ժամանակ: Մինչդեռ Հոլ-
լանդիան մի կերպ ազատուած բռնակալական լծից՝ խաղաղ ծաղ-
կում էր և Ամստերդամն ու այլ քաղաքները համաշխարհային նշա-
նակութիւն էին ստանում, Բելգիան հեծում էր սպանական աւե-
րիչ տիրապետութեան տակ: Անտվերպէն և Բրիւսելն այրում,
կործանում էին Սակայն այսօր պատկերը փոխուել է: Բելգիան՝
շնորհիւ իւր ձեռք բերած ազատութեան, բնական յարմարութիւն-
ների, հարուստ հանքերի, օրէցօր աւելլում է նշանակութիւն է
ստանում, մեծ հետաքրքրութիւն է շարժում, իսկ Հոլլանդիան կար-
ծէք թէ աստիճանաբար դէպի յետ է գնում, կորցնում է իւր նախ-
կին փառքը, նշանակութիւնը: Եւ այդպէս էլ պիտի լինի, քանի
որ ներկայումս միայն աշխատանքով, քրտինքով ամեն ինչի չի
կարելի հասնել, մրցել, երբ երկիրը չափազանց աղքատ է, մանա-
ւանդ հանքերով: Այո, Հոլլանդիայի պէս մի երկիր, որ զուրկ է
բնութեան առուելութիւններից, հարստութիւններից, միայն քրտ-
նաջան աշխատանքով չի կարող առաջ գնալ: Ներկայումս երկրների
յառաջադիմութեան ամենաառաջին պայմաններից մէկը հարուստ
հանքեր ունենալն է, որից, դժբախտաբար, զուրկ է Հոլլանդիան:
Հոլլանդիայի յոյսերը կազմում էին իւր գաղութներն ու ծովային
առևտուրը, բայց դրանք էլ հետզհետէ անցնում են Անգլիային և
Գերմանական պետութեան:

Հոլլանդիայի համաշխարհային առևտուրի դաշտից քաշուե-
լուն, իւր նախկին փառքից զրկուելուն բաւական նպաստել է և

նրա կառավարչական ձեռի փոփոխումը—հասարակագետութիւնից՝
մշակութեան անցնելը: Այս հանգամանքը խիստ զգալի է թէ
արտաքին յարաբերութիւնների և թէ ներքին կեանքի վերաբեր-
մամբ: Կառավարչական ձեռի փոփոխութիւնը հոլլանդական կեանքի
վրայ խոշոր ազդեցութիւն է թողել և այն էլ մեծ մասամբ բացա-
սական:

Այս դարնան սկզբներին Ֆինլանդիա ճանապարհորդութեան
էին դնացել Պետերբուրգի դիւզառնտեհական դպրոցի մի խումբ
աշակերտներ: Ֆինլանդացիք նրանց ընդունելով և նկատելով իրենց
երկրի այս ճանապարհորդներին պատճառած հիացմունքը, զար-
մանքը, միշտ և ամեն տեղ պնդում էին, որ զարմանալու ոչինչ
չկայ, այս ամեն հրաշալիքները, բարիքները աղքատ Ֆինլան-
դիայի զաւակը ձեռք է բերել՝ շնորհիւ իւր արդար իրաւունքների
Նորա պնդում էին, որ շնորհիւ կառավարչական ձեռի, իսկօր օրէնք-
ների են այս ամենը ձեռք բերուել, և եթէ իրենցից խլուեն այդ
օրէնքները, այն ժամանակ Ֆինլանդիան կը կորցնի այս ամենը:
Եւ դրա համար է, որ իրենք այդպիսի յամառ կերպով պաշտպա-
նում են իրենց իրաւունքները: Ֆինլանդացիների պնդածը իւր
մէջ որոշ ճշմարտութիւն է պարունակում: Հոլլանդիայի հետ պա-
տահածը հաստատում է այդ: Հոլլանդիան էլ մի ժամանակ օգտա-
կար իրաւունքներ, ազատ կառավարչական ձեռնէր, ամենքը
մտածում էին ընդհանրութեան շահի մասին, առաջ էին տանում
այնպիսի հակադէպ ձեռնարկութիւններ (ինչպէս են ջրի գէղ
կուռելու միջոցները, ջրի տակից հող ձեռք բերելը և այլն), որոնք
այժմ դժուար թէ հնարաւոր լինեն:

Եւ Հոլլանդիան շնորհիւ իւր կառավարչական ձեռի մեծ դեր էր
խաղում աշխարհում ու մի ժամանակ միակն էր: Բայց կորցնելով
իւր կառավարչական ձեռ, օրէնքները, նա խիստ կերպով առւժում
է թէ ներքուստ և թէ արտաքուստ: Եւ այստեղ չեմ մոռանում և
ուրիշ հանգամանքներ, որոնք Հոլլանդիայի փառքի նսեմացման
նպաստել են, ինչպէս են՝ Մեծ-Բրիտանիայի և Գերմանական պե-
տութեան դարդանալը, Հոլլանդիայի բնական աղքատութիւնն և
այլն: Այո, սրանք էլ որոշ դեր են խաղացել, բայց անկասկած է
այն, որ Հոլլանդիայի զարգացման խնդրում խոշոր մասնակցութիւն
է ունեցել կառավարչական ձեռ և նրա վերացմամբ Հոլլանդիան
խիստ առւժել է:

Մուտք գործելով Հոլլանդիա եւ աւելի ողևորուած՝ հե-
տաքրքրուել եւմ նրա փառաւոր անցեալով: Հոլլանդիայի հին ան-
ցեալն ու ներկան այնքան չեն հետաքրքրում ինձ, որքան նրա զար-
գացման այն փառաւոր, անդամնալի չրջանն, երբ մի ժամանակ
Նւրոդայում միակն էր իւր առևտուրով, գիտութեամբ, գեղար-

ուսեստով: Ինձ հետաքրքրում է Հոլլանդիայի պատմութեան այն շրջանն, որը սկսւում է սպանիական կռիւներից և տեւում է մինչև Անգլիայի հետ ունեցած ընդհարումները:

Հոլլանդիայի փառքի շրջանը սկսւում է այն օրուանից, երբ համբերատար ու աշխատասէր հոլանդական ժողովուրդն անկարող լինելով տանել սպանական աւերիչ, ծանր լուծը, մանաւանդ Փիլիպպ I-ի գործ դրած մտաւոր, տնտեսական, քաղաքական ճնշումները, ինկիզիցիայի ներմուծումը, ոտքի է կանգնում և Ուտրեխտի դաշինքով կազմում իւր սեփական կառավարութիւնը (1579): Այդ օրուանից, ազատ սպանական լուծից, թէև շարունակ խառնակութիւնների մէջ, չնորհիւ իւր կառավարչական ձևի Հոլլանդիան հետզհետէ մեծ նշանակութիւն է ստանում և աշխարհում պատուաւոր տեղ գրաւում: Նա չուտով դառնում է գիտութեան, գեղարուեստի, առևտրի կենտրոն: Այստեղ են ժողովուրդը բանագործութիւններից հալածուած գիտնականները, գործիչները, բարեկալութիւններից հալածուած գիտնականները, արհեստագործները: Հոլլանդական ժողովուրդը միացած դրսից եկած օգտակար ուժերի հետ Հոլլանդիան ծաղկեցնում է: Չբաւականանալով Հոլլանդիայով, հոլլանդական առևտուրը պահանջ է դրում արտաքին շուկաների և ահա առաջ են գալիս խոշոր յարաբերութիւններ մի շարք երկրների հետ, դրանց մէջ և Ճապոնիա ու Չինաստան: Առևտրի հետ միասին առաջ է տարւում գաղութներ հիմնելու և նոր երկրների գրաւելու քաղաքականութիւնն, որը մեծ յաջողութիւններ է գտնում: Կարճ ժամանակում Հոլլանդիայի ձեռքն են ընկնում մի քանի յայտնի և հարուստ երկրներ, որոնց գրաւելու մէջ խոշոր մասնակցութիւն է ցոյց տուել արեւելեան Հնդկաստանի առևտրական ընկերութիւնը (հիմնուած է 1602 թուականին):

Բայց Հոլլանդիան երկար չի կարողանում մնալ այս վիճակում: Հարեան ազգերն, որոնք նախանձով ու ատելութեամբ լրցուած էին դէպի այս փոքրիկ, բայց ուժեղ հասարակապետութիւնը, շարունակ առիթ էին որոնում նրան մի կերպ միասելու: Առիթը չուտով հասնում է, և փոքրիկ հասարակապետութիւնն ընդհարւում է թարմ ու ուժեղ Անգլիայի հետ, որից մեծ պարտութիւն է կրում: Այդ օրուանից սկսած Հոլլանդիան հետզհետէ կորցնում է իւր համաշխարհային նշանակութիւնը, և նրա փառքը նսեմանում է: Նապօլէոնեան կռիւներն աւելի մեծ մեծանք են հասցնում նրան և պատճառ դառնում մի քանի գաղութների ձեռքից տալուն, դեռ մի կողմ թողած ծովային առևտուրին հասած մեծանքը: Նորից վերազինականացնեցած Հոլլանդական պետութիւնը, բայց միացած Բելգիայի հետ, այնքան էլ օգուտներ չի բերում երկրին: Բելգիայից անջատուելով, նա աւելի ու աւելի կորցնում է իւր նշանակութիւնը:

և կարելի է ասել, որ այսօր 17 և 18 դարերի Հոլլանդիայից մեծ քան չի մնացել:

Բացի իւր փառաւոր անցեալից, Հոլլանդիան ինձ հետաքրքրում է և իւր բնութեան դէմ դարերի ընթացքում մղած կռիւներով: Նա այդ կռիւները, բնութեան աւերիչ գործի դէմ ստեղծած միջոցները կազմում են Հոլլանդիայի ամենամեծ գործերից մէկը: Ուրիշ երկրներում ճանապարհորդում են մեծ մասամբ բնութեան գեղեցիկ տեսարաններով հիանալու, իսկ Հոլլանդիայում ընդհակառակը մարդու՝ բնութեան դէմ մղած կռուի արդիւնքը դիտելու: Հոլլանդիան բնութեամբ ամենադժբաւ երկրներից մէկն է: Ահա ինչ է ասում հոլլանդական բանաստեղծներից մէկը. «Բնութիւնը մեզ համար ոչինչ չի արել, իւր բարեքները մեզինից հեռու է պահել, և այն ամենն ինչ որ մեր երկրում տեսնում էք, արդիւնք է աշխատանքի, ժրջանութեան և ինքուստրիայի»: Եւ որքան ճիշտ են այս խօսքերն: Ուրիշ երկրներում բնութիւնը մեծապէս աջակցում է մարդուն, նպաստում քաղաքակրթութեան, իսկ այստեղ քրտնաջան, համբերող, տոկուն հոլլանդացին է ամեն ինչ ստեղծել, երկիրը բերրի դարձրել:

Հոլլանդիայի ամենամեծ գոթախտութիւնը կայանում է նրանում, որ նրա հողը բաւական անբերրի է, բաղկացած է աւաղից, տորֆից, և որ ամենազլխաւորն է, ծովի մակերևոյթից ցածր է (մինչև 5 մետր): Երկրի ծովի մակերևոյթից ցածր լինելը և մըշտական մառախուղը դարեր շարունակ խանգարել են Հոլլանդիայի բարգաւաճումը, և հոլլանդացին մեծ աշխատանք, հսկայական ջանքեր է դորձադրել դրանց միասակար ազդեցութիւնից ազատուելու համար: Գիտութիւնն ապացուցել է, որ ծովը աստիճանաբար կլանում է Հոլլանդիայի ցամաքն, ափերը, թէև այդ կենդանի սերնդին նկատելի չէ: Ծովի այդ աւերիչ գործի մէջ կարելի է համոզուել, եթէ դիտենք շատ կարճ ժամանակում ծովի դէմ կառուցած պատնէշներն, որոնք արդէն խորասուզուելու վրայ են: Ծովը դարեր շարունակ հոլլանդացիներին իրենց երկրում խանգարել, յաճախ չարիք է հանդիսացել: Պատմութիւնից յայտնի է, որ նա շարունակ հեղեղել է Հոլլանդիան աւերելով, ջրի տակ առնելով երկրի զանազան մասերն: Այդ տեսակ ջրհեղեղներից են առաջացել օրինակ 12 և 13 դարերում մի շարք լճեր, ինչպէս են «Zuidersee», (Հիւսիսային ծովի մի ծովախորշը), «Dollart», «Biesbosch» և այլն: Բացի ծովից, երկիրը հեղեղում են և գետերն, որոնք երկրի ծովի մակերևոյթից ցածր լինելու պատճառով, ազատ հոսել չեն կարողանում: Այսպէս Հոլանդիան իւր շատ բազումներով մտնելով Հոլլանդիան, կորցնում է իւր ոյժն, առատութիւնն իջնում է, և այնքան է ուժաստատ լինում, որ անկարող է լինում ցորենի հատիկները

քակական շինութիւններ, թանգարաններ: Բաւական հետաքրքիր է նրա գլխաւոր եկեղեցին (Groote Kerk), որը կառուցուած է 15-րդ դարում: Յայտնի է իւր օրգելով, որը բաղկացած է 50000 չհիւններից: Հետաքրքիր է նոյնպէս և «Museum Beymans» կոչուած թանգարանն, ուր զետեղուած են նկարներ, որոնք բանում են 7-8 դանիլի: Մեծ մասամբ հոլանդական դպրոցի նկարներ են:

Ռոտտերդամից կէս ժամուայ ճանապարհ հեռու գտնուում է Հաագա քաղաքը: Ծանապարհն անցնում է Հոլլանդիայի այն մասով, որը յայտնի է և շատ հարուստ անվերջ արօտատեղիներով: Այլ ու ձախ, ճանապարհի ամբողջ երկարութեամբ մինչև հորիզոնն տարածուած են արօտատեղիներն, որոնց վրայով ամեն ուղղութեամբ հոսում են բազմաթիւ առուներ, ջրանցքներ: Այդ ջրանցքներին մի տեսակի գեղեցկութիւն են տալիս եղերքներին կառուցած քամու ջրաղացներն, որոնք ջուրն առաջ են շարժում, հոսեցնում են: Արօտատեղիներում արածում է հոլլանդական նախիրն, որն աչքի է ընկնում իւր աննման կովերով, որոնք ձիաների պէս ջուրում են: Անցնելով Դելֆ և Ռիզվիկ քաղաքներով, գնացքը քիչ յետոյ մտնում է Հաագան:

Հաագայի մասին ես մեծ կարծիք ունէի: Երեակայում էի որպէս մի շատ գեղեցիկ, ճոխ քաղաք: Ես հիմք ունէի այն, որ Հաագան թագաւորանիստ քաղաք է, այնտեղ են գտնուում Հոլլանդիայի կառավարչական բարձր ատեաններն և բացի այս. պատմութիւնից գիտէի, որ Հաագային առանձին չուք է տուել, դարտարել է Էլիզվիկ Բօնապարտը, Հոլլանդիայի թագաւորը: Բայց մտնելով քաղաք և շրջապայիով, զգացի որ բաւական սխալուած մե. նա այնքան էլ գեղեցիկ, փարթամ չէ, որչափ ես էի երեակայում: Ասենք Հաագան գեղեցիկ կարելի է համարել. միայն ճոխութեան, փարթամութեան կողմից բաւական չեմ է:

Հաագայի կենդրոնն է կազմում «Plein» կոչուող հրապարակն: Այստեղ են գտնուում բոլոր յայտնի պետական շինութիւններն (արդարադատութեան պալատը, գաղութների և գլխաւորական նախարարութիւններն շինութիւնները և մի շարք յայտնի հաստատութիւններ ու արձաններ): Հրապարակի արեւմտեան կողմում գտնուում է Հաագայի նկարների աշխարհահռչակ թանգարանը (Museum konik lijk Kabinet Van Schilderijen)» Այս փոքրիկ թանգարանը շատ յայտնի նկարներ է պարունակում իւր մէջ: Միջին նկարները պատկանում են մեծ մասամբ հոլանդական դպրոցին, կան և ֆլամանդական գերմանական, ֆրանսիական, իտալական նկարներ: Այստեղ են գտնուում Ռեմբրանտի, Վան-դելի, Ժորդանի, Ռուբենսի նկարներից շատերը: Թանգարանի գտնվել է կազմում Ռեմբրանտի «Անտոնիայի

դատ» կոչուող նկարը: Շատ գեղեցիկ է և Պաւլուս Բօտտերի «Ձահեկ Յուլը» կոչուող նկարն, որը Հոլլանդիայում ամենաթուղովդականացած նկարն է: Թանգարանը շատ աչքի է ընկնում մարդկային նկարներով, մանաւանդ Վան-դելի վրձինն պատկանողներով:

Թանգարանից քիչ հեռու գտնուում են հոլլանդական բոլոր նախարարութիւնները: Շինութիւններն աղիւսից են և խզճալի տպաւորութիւն են թողնում: Այս բացատրում է նրանով, որ նախ՝ քարն է պաղատում, երկրորդ՝ հողը պինդ չէ, թոյլ չէ տալիս մեծ ու փառահեղ շինութիւններ կառուցանել:

Թէ չէ, հոլլանդացին անձաշակ չէ: Հաագայի տներն անհամեմատ փոքր են, աղիւսից շինած և ցածր: Տներին առանձին գեղեցկութիւն է տալիս այն հանգամանքն, որ տներն իրար հաւասար մեծութիւն ու բարձրութիւն ունեն և տանիքներն էլ իրար հետ միացած են, մի ընդհանուր տանիք են կազմում:

Բաւական գեղեցիկ են Հաագայի ծառայատ ուղիղ փողոցներն և «Willemspark» հրաշալի զբօսատեղին:

Հաագայից 4—5 վերստ հեռու գտնում է Շեվինինգէն յայտնի կուրօրտը: Սա ընկնում է Հիւսիսային ծովի ափին և շատ յայտնի է որպէս ծովային բաղնիք: Մի քանի բոլիներէց յետոյ ելէքարաքարը հասցնում է այդտեղ: Հաագայից քիչ հեռացած՝ ընթերցելով փոխում է և գգալի է դառնում մի աներեւոյթ ոյժի շրջակայքի վրայ գործող ազդեցութիւնը: Խաղաղ քաղաքից մարդ յանկարծ ընկնում է մի վայր, ուր քամին ուժգնորէն փչում է, օդը սառն է և լի ահարկու գոռում գոչիւնով: Հեռուից ոպետակին են տալիս շատ բարձրութիւններ, նման գլխաւորական վրաններ: Որքան մօտենում ենք վրաններ, նման գլխաւորական վրաններին, նոյնքան օդն անհանգիստ է դառնում, գոռում-գոչումներն ուստականում են: Քիչ անցած երեւում է Շեվինինգէնի գիւղը, իսկ յետոյ էլ ահարկու, անծայր Հիւսիսային ծովը

Մեծ է այս ծովի գործած տպաւորութիւնը: Անանքիս մէջ առաջին անգամն եմ այսպէս անծայր, ահարկու ծով տեսնում: Նայում եմ ծովին, անլերջ, անդադար և չեմ յագենում: Նրեկոյեան դէմ է. վերջալոյս է: Մարող արեւի ճառագայթներն լեռնացած, ահարկու ալիքներին կրակի փայլ են տալիս, որոնք՝ որպէս կրակի լալիւններ, ճգնում են մօտենալ ափին, ոչնչացնել արգելք հանդիսացող պատնէշներն ու կլանել մարդկային տկար բաղուկների արգիւնքը:

ղերից: Սրանց մէջ դեռ մուտք չեն դործել գործարաններ, ինդուստրիա, շատ բան դեռ նախկին վիճակում է, անփոփոխ: Փողերի մի յարկանի տներն իրենց յարդեայ տանիքով, աղքատ, պարզ եկեղեցին միջնադարն են յիշեցնում: Ջրանցքներն վրայ կեանքը եռում է: Ջրանցքների վրայի երթևեկով թիւնը ճանապարհորդի մէջ այն կարծիքն է զարթեցնում, որ հոլլանդացիք տանը չեն ապրում, այլ նաւի մէջ, ջրերի վրայ: Եւ, իրաւ, նաւերը ներկայանում են որպէս տներ: Այնտեղ երևում են փռուած լուացք, պառաւ կանայք՝ գուլպա դործելիս, ժրջան հոլլանդացի տանտիկինն, որը գետնախնձոր է եփում կամ մի այլ բանով զբաղւում և այլն: Ծառեր տեղտեղ են երևում. անտառներ համարեա թէ չկան: Տեղ տեղ աչքն են ընկնում հոլլանդական աննման բաշարանոցներն ու ծաղկանոցները:

Ճանապարհի կիսին մօտ գնացքը մտնում է չին չուենոսի վրայ ընկնող Լայդէն քաղաքը: Հեռուից երևում է չին չուենոսն: Լայդէնի մօտ չին չուենոսը (Oude Rijn) համարեա թէ չի հոսում, և նրա շարժումը միայն այն ժամանակ է նկատելի, երբ բացւում են դէպի ծովը տանող փականքները: Լայդէնի մօտ Կատվիկ կոչուած տեղը (Katwik aan Zee) գտնւում են այն յայտնի դարպասներն, որոնք չուենոսից բաց են թողնում դէպի ծովը: Այս դարպասները Հոլլանդացի գլխաւոր հրաշալիքներից են:

Լայդէնին շուտով հետևում է ծաղկանոցներով, ծաղիկներով յայտնի Հարլեմ քաղաքը: Հարլեմից Ամստերդամ ճանապարհն ամենահետաքրքիրն է. մանաւանդ ջրի դէմ կառուցուած շինութիւնների կողմից: Halfweg կոչուած կայարանի մօտերը գտնւում են այն յայտնի դարպասներն, որոնք թոյլ չեն տալիս ծովին՝ երկիրը հեղեղելու: Հոլլանդացին ոչ թէ միայն ջրի դէմ պաշտպանւում է, այլ և աշխատում է ջրի տակ գտնուող երկիրը ջրից ազատել, մշակելի դարձնել, որը նրան բաւական յաջողւում է: Ջուրը ցամաքեցնելը, հող ստանալը տեղի է ունենում հետևեալ կերպ. ջրով ծածկուած երկիրը գետերի և ծովի կողմից պատնէշներով կտրում, բաժանում են, այլ ևս թոյլ չեն տալիս, որ նոր ջուր հոսի, իսկ մէջը գտնուած ջուրն էլ արհեստական միջոցներով (քամու և շողու ջրաղացներով) հեռացնում են և երկիրը ցամաքեցնում: Այսպիսի միջոցներով ծովից հող են խլում և դաշտերի վերածում: Այս չորացման գործում 13 և 14 դարերում մեծ մասնակցութիւն են ունեցել մի շարք վանքեր: Զորացման, ցամաքացման շնորհիւ Հոլլանդացիք ձեռք են բերել բաւական հո-

ղեր, որոնցից յայտնի է «Haarlemmermeer—Polder» տեղն, որն առաջ «Հարլեմի ծով» էր կոչւում: Այդ ցամաքացրել են 1840-1852 թուականներին, ստանալով մի բաւական ընդարձակ և պաշտառու տարածութիւն:

Haltweg կայարանից քիչ անցած, հեռւում երևում է Հոլլանդիայի մայրաքաղաքն՝ Ամստերդամը: Քաղաքն ընկած լինելով ոչ այնքան լաւ տեղում, մի տեսակ ցրուած ու տգեղ է երևում: Բայց որքան գնացքը մօտենում է, նա այնքան որոշ տեսք է ստանում: Դեռ քաղաք չմտած արդէն կտրելի է գուշակել նրա մեծութեան, հղօրութեան մասին: Այդ մասին որոշ գաղափար է տալիս նրա հոկայական կայարանն, որն այնքան էլ գեղեցիկ չէ: Ընդհանրապէս հոլլանդացին մնապաղաղութիւն է սիրում, և եթէ Հոլլանդիայում շինութիւններն այնքան էլ գեղեցիկ չեն, դրա մէջ մի քիչ մեղաւոր է և հոլլանդացին, և ոչ երկիրն ամբողջովին:

Կայարանին կից լինելով ափն, ես նախ այնտեղ եմ շտապում: Ամստերդամի կեանքն ափումն է. նրա մասին որոշ կարծիք կաղմելու համար պէտք է այնտեղ շտապել: Ջրի երեսին փռուած նաւերը, սկսած ամենահասարակից մինչև ուղիւնային, եռուն երթևեկութիւնն արդէն շատ բան են ասում այս քաղաքի մասին: Քաղաքը հիւսիսային կողմից պատած է մօտ 5 մետր խորութիւն ունեցող ջրով, որը կոչւում է (Ei): Ծովի հետ, բացի Zuividersee ծովախորշից, միացած է երկու մեծ ջրանցքներով («Հիւսիսային Հոլլանդական և Հիւսիսային ծով»): Վերջին ջրանցքը (Հիւսիսային ծովի) կառուցել են ծովի հետ աւելի մօտ յարաբերութիւն ունենալու համար: Ափում գտնւում են աշխարհիս զանազան կողմերից եկած նաւեր. մեծ տեղ են բռնում գաղութներէ հետ յարաբերութիւն ունեցող նաւերը: Ամստերդամը գետերով միացած է և Ռօտտերդամ, Ուտրեխտ, Արնհայմ և այլ քաղաքների հետ:

Ինչպէս հոլլանդական շատ քաղաքներ, նոյնպէս և Ամստերդամը շատ բանով պարտական է ծովին: Առանց դրա դուցէ մի աննշան տեղ լինէր: Շնորհիւ ծովի է նա ծաղկել, համաշխարհային է դարձել: Ամստերդամը սկսում է աչքն ընկնել այն օրումանից, երբ Անտվերպէնն աւերւում էր սպանացիներէ, մինչդեռ ինքը գրանից ազատ էր: Նրան իւր փառքի ցիններէ, մինչդեռ ինքը գրանից ազատ էր: Հասցնում հոլլանդական հասարակապետութիւնը: 17 դարում նա աշխարհի ամենավաճառաշահ քաղաքն էր: Այստեղ էր կենտրոնացած առևտուրը, դիտութիւնը, գէէր: Այստեղ էր կենտրոնացած հոլլանդական հասարակապետության զարուեստը: Բայց ընկնելով հոլլանդական հասարակապետութիւնը, և ծովային յարաբերութեան մէջ նոր փոփոխութիւն-

կարասիներ, տարազի, եկեղեցական, ճարտարապետութեան, գեղարուեստական իրերի բազմազան ժողովածուներ: Երկրորդ յարկում գետեղուած են մեծ մասամբ նկարներ: Երկրորդ յարկը մասնում են «պատուի սրահով», որն անմասն է թէ իւր զարդարանքներով և թէ նկարներով: «Պատուի սրահի» աջ կողմը գտնուում է Ռեմբրանդի դահլիճը: Դրան հետևում են նը-կարչական դանադան բաժանմունքներ ժամանակագրական կարգով: Ինչպէս Անտվերպէնի թանգարանի զարդը Ռուբէնսն է, այստեղ էլ թանգարանի պարծանքը Ռեմբրանդն է իւր «Գանձապահ» և «Գիշերապահ» նկարներով մանաւանդ, որոնք նրա գլուխ դործոցն են համարւում: Նկարներով թանգարանը շատ հարուստ է և կարող է աշխարհիս ամենայայտնի նկարչական թանգարանների հետ մրցել:

Ամստերդամի գլխաւոր շինութիւնները գտնուում են «Dam» կոչուող հրապարակի վրայ: Այստեղ է արքայական պալատն, որը սկզբում ծառայել է որպէս քաղաքային խորհրդարան: Պալատն ամենահետաքրքիր և աչքի ընկնող շինութիւններից մէկն է: Տեսնելու և ուշադրութեան արժանի է նրա աշտարակն, որտեղից երևում են Հաբլեմ, Ուտրեխտ քաղաքներն և ծովախորշը: Պալատին մօտ է գլխաւոր փոստատունը, մի վերին սոսիճանի հետաքրքիր շինութիւն: Շատ գեղեցիկ է ու հիացմունք է շարժում և քաղաքային բօսան, որը մի ահարկու շինութիւն է: Եկեղեցիներով ևս Ամստերդամը շատ հարուստ է: Նշանաւորներն են: «Oude Kerk» և «Nieuwe Kerk»: Այստեղ պէտք է լինի և մի հայկական եկեղեցի, որին շատ պարեցի, բայց չգտայ: Հրապարակի վրայ բացւում են քաղաքի ամենայայտնի փողոցներն, ուր գտնուում են յայտնի հիւրանոցներն և հաստատութիւններն: Այստեղ միայն կարելի է քաղաքի ճոխութեան, կենդանութեան մասին գաղափար կազմել, որն ոչնչով յետ չի մնում Գերմանիայի Բեռլինից:

Ամստերդամի մօտերը գտնւում է «Zaandam» փոքրիկ վայրն, ուր մինչև օրս էլ մնում է Պետրոս Մեծի առնը (Logement Zum Czar Peter): Ասում են այս խրճիթը կառուցել է ինքը՝ Պետրոս Մեծը (1697): Այս քաղկապած է երկու սենեակից. մէջը կան մի մահճակալ և մի շորի պահարան: Այստեղ Պետրոս Մեծը զրադուելիս է եղել նաւաշինութեամբ, և նեղուելով հետաքրքրուող այցելուների բազմութիւնից՝ ութ օրից յետոյ թողել է այստեղն և անցել Ամստերդամ, որ դոնէ այնտեղ ազատ ու հանգիստ աշխատել կարողանայ:

Ամստերդամը Հոլլանդիայում կատարած ճանապարհորդութեանս վերջին կէտն է: Այստեղից սկսւում է վերադարձս

դէպի Գերմանիա: Հոլլանդիայի գլխաւոր մասը համարեա թէ տեսել եմ. մնացածն, որ ընկած է ճանապարհիս վրայ, կարելի է Գերմանիայի շարունակութիւնը համարել:

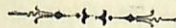
Ամստերդամից դէպի Ուտրեխտ ճանապարհն անցնում է ջրանցքներով հարուստ դաշտելով: Անթիւ են այդ ջրանցքներն, որոնք մի գիւղէ որքան աշխատանք, քրտիք են պատճառել: Ուտրեխտը փոքրիկ քաղաք է և յայտնի 1579-ին այստեղ կնքուած 7 նահանգների միութեան դաշինքով: Ուտրեխտի մօտ Հռենոսն երկու քաղիկ է բաժանւում, որոնցից մէկը դէպի հիւսիսային ծովն է դնում, միւսը դէպի «Zuidersee» ծովախորշը: Ուտրեխտից ճանապարհը հետզհետէ հեռաքրքրել է դառնում. երևում են փոքրիկ բարձրութիւններ, անտառներ, վարելահողեր: Որքան մօտենում է էք Գերմանիային, նոյնքան անսարանները փոխւում են: Հետզհետէ անհետանում են անթիւ քամու ջրադանդներն, արօտաւեղիները, միապաղաղ ընթիւնը: Մտնելով Գելդերլանդ նահանգը, ընտրութիւնն աւելի հեռաքրքրել է դառնում: Մեղուաբծութեամբ յայտնի Վիենենդաալ կայարանից քիչ հեռու գտնւում է մի բլրակ, որն «Աուստերլիցի Պերեմեդա» է կոչւում, և կառուցուած է մարշալ Մարմօնտի հրամանով ի յիշատակ Նապոլէոնի կայսր օծուելուն: Այստեղից սկիզբն է առնում մի անվերջ դաշտ ուր յաճախ կռուի են դուրս եկել հոլլանդական և ֆրանսիական բանակները: Քիչ անցած երևում է Արնհայմ քաղաքն: Այս քաղաքը Հոլլանդիայի քաղաքների մէջ ամենից բախտաւորն է այն կողմից, որ միակ քաղաքն է իւր ընական գեղեցիկ դիրքով: Նրա պարծանքն են կազմում Վիլլովեան բարձրութիւններով, շատ գեղեցիկ շէջակայքն իւր այգիներով, զբօսավայրերով:

Քաղաքը ընկնում է Հռենոսի ափին: Արնհայմին շուտով հետևում է պրուսսական սահմանագծի վրայ ընկնող Լամբլիխ մաքրատունն, որտեղից սկսւում է Գերմանեան:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

	Տող	Երես	Սխալ	Ուղիղ
Ներք.	7	10	պէտք է	չպէտք է
»	12	11	Մագդղիբուրդեան	Մագդղիբուրդեան
վեր.	14	»	էլն	են
»	12	14	հարեանները	հարեաններս
Ներք.	5	»	բօնօպարտ	բօնօպարտ
վեր.	7	15	զրօսարաններ	զրօսարանները
Ներք.	12	16	մայր	մայրի
»	5	»	փառահեղ	փառահեղէ
վեր.	4	17	մայր	մայրի
»	»	»	ծառեր	ծառերի
»	9	»	մայրերով	մայրիներով
Ներ.	2	»	տալի	տալիս
»	5	19	էր	է
վեր.	19	23	հակողներ	հակողները
Ներ.	9	»	թուրքը	մի թուրք
վեր.	6	26	23	231
»	5	29	կրթավայրեր	զրօսավայրեր
»	13	25	բայ է թողնուած «պալատը» բառը:	

շխ
52

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0432100

21796